

Tálas Péter

Lengyelország biztonságpolitikája és haderőreformja

Bevezetés – a lengyel stratégiai kultúrát és biztonságpercepciót meghatározó történelmi tapasztalatokról

A jelen tanulmány célja, hogy bemutassa az önmagára európai középhatalomként tekintő Lengyelország biztonság- és védelempolitikájának fejlődési irányait, haderejének fő jellemzőit, képességeit és jelenlegi kihívásait, továbbá a lengyel haderőreform alakulását és végül a NATO és az Európai Unió védelmi kezdeményezéseiben való lengyel szerepvállalást.¹

A lengyel azon európai nemzetek közé tartozik, amelyek az európai nemzetfejlődésnek a 18. század végétől a 20. század elejéig tartó klasszikus korszakában nem rendelkeztek önálló államalakulattal. Ráadásul Lengyelország pont abban az időszakban (1795) veszítette el teljesen függetlenségét, osztották fel maguk között a szomszédos nagyhatalmak, amikor Franciaországból a modern nacionalizmus eszméje európai hódító útjára indult. A felosztásokat megelőzően Lengyelország közel két évszázadon (1466–1667) keresztül Európa egyik nagyhatalmának számított. A lengyel biztonságot évszázadokon keresztül délről (törökök és Habsburgok) és északról (német lovagrend és Svédország) érte fenyegetés, keletről pedig csak Nagy Péter időszakától (1707-től) kezdve. A nyugati fenyegetés még rövidebb időszakot ölel fel a lengyel történelemben (az 1760-as évektől 1945-ig). A gyenge és megosztott német államok, illetve a kelet-európai népek évszázadokon keresztül nem jelentettek egzisztenciális fenyegetést a lengyeliségre nézve. A 18. század végétől azonban több mint kétszáz évig (1989-ig), a modern nemzetfejlődés szempontjából legfontosabb időszakban, a németek

¹ Kutatásunk során a biztonságpolitikát az állami intézmények olyan tudatos és célirányos közpolitikai tevékenységének (*policy*) tekintjük, amelynek célja, hogy katonai és nem katonai jellegű biztonsági rendszereket hozzon létre, tartson fenn és fejlesszen, s ezeken keresztül politikai megoldásokat találjon és valósítson meg, válaszul az állam és az állampolgárok biztonságát érintő belföldi és külföldi eredetű kihívásokra és fenyegetésekre. A védelempolitikát pedig az államok és szövetségi rendszerek háborúra való felkészülésével, védelmi szektoruk felépítésével és működésével, haderejük fejlesztésével és alkalmazásával kapcsolatos, a biztonságpolitikából levezetett szakpolitikai tevékenységnek tekintjük, amely magában foglalja a védelempolitikai célokat, stratégiákat, eljárásokat és eszközöket (PAWŁUSZKO 2022, 11; SZENES 2008, 27–28).

és az oroszok váltak a lengyel biztonság főszereplőivé és gyakran meghatározó tényezőivé, s tevékenységüket több alkalommal is a lengyel állam összeomlása (1772, 1793, 1795, 1939) és megszállása (1795–1918, 1939–1944, 1944–1989), távozásukat pedig újjászületése (1918, 1989) kísérte.

Számos szakértő szerint az összeomlások és az államnélküliség, különösen pedig az Orosz Birodalomnak és Németországnak ebben betöltött történelmi szerepe magyarázza, hogy a fennmaradásért való harc erős és integráns részévé vált a lengyel nemzeti tudatnak, így a független Lengyelország 1918-as létrejöttét követően a lengyel biztonságpercepciónak is (GRUDZIŃSKI 2008: 72). A 20. századi Lengyelországot érintő történelmi események – így a Németország és a Szovjetunió közötti stratégiai egyensúlyozás két világháború közti időszaka, a lengyel államnak a Molotov–Ribbentrop-paktum eredményeként bekövetkezett negyedik felosztása, illetve a világháború után a szovjet érdekszférához való kerülése – csak megerősítették a nem kommunista lengyel politikai elitnek ezt a meggyőződését. A lengyel stratégiai kultúrának és biztonságpercepciónak éppen ezért markáns eleme a biztonság kemény garanciái iránti erős igény (ZAROBNY 2019: 63–76).

Miközben abban konszenzus van a szakértők között, hogy Lengyelország középhatalmi potenciállal rendelkezik, s ambícióinak is ennek megfelelőnek kell lenniük, ennek gyakorlati akadályairól jóval szerteágazóbb véleményekkel találkozhatunk. Míg egyesek szerint a német és az orosz nagyhatalmi szomszédság eleve relativizálja a lengyel középhatalmiságot (TÁLAS 2000), mások szerint a lengyel politikai kultúrának a tartós államiság hiánya miatti olyan elemei a visszahúzó tényezők, mint az érzelmesség, a reflexiótól és a tervezéstől való vonakodás, a másokkal szembeni bizalmatlanság és a belterjesség (ZYBAŁA 2016: 48–49). Megint mások szerint Lengyelország gazdasági teljesítmény szempontjából nem képes megfelelni az európai középhatalmiság feltételeinek (BENDYK–BURAS 2022: 6–7), s emiatt Lengyelországnak az orosz–ukrán háború nyomán megnövekedett fontosságát is csupán átmeneti állapotnak tekintik (PAWŁUSZKO 2022: 60). Abban viszont szintén konszenzus van a lengyel szakértők között, hogy a lengyel biztonságpolitika fő fókuszának európai középhatalomként is a kelet-közép-európai régióra kell koncentrálnia.

Az 1989 utáni lengyel biztonságpolitika szakaszhatáiról

A rendszerváltást követő lengyel biztonságpolitika két nagy időszakra osztható: az első az 1990-es éveket öleli fel, amikor Lengyelország a *biztonság és a védelem önálló*

szavatolásának doktrínáját követte, míg a második a 21. század évtizedeit, amikor *szövetségi rendszerek tagjaként* erősítette biztonságát (OCHYRA-ŻURAWSKA – OCHYRA 2022: 33). Míg az elsőben Lengyelország kénytelen volt fenntartani nagy létszámú és sorkatonai szolgálaton alapuló haderejét, a másodikban – fenntartva ugyan a sorkötelezettséget, de eltörölve a kötelező katonai szolgálatot – áttért a hivatásos haderőre (ISAP 2009). Ez utóbbiban döntően Lengyelországot is – a többi kelet-közép-európai új NATO-tagországhoz hasonlóan – a szövetséges missziókban való egyre nagyobb arányú részvétel motiválta, ahová a lengyel törvények értelmében Varsó sem küldhetett sorállományú katonákat. Az 1989-es rendszerváltás óta eltelt évtizedek legfontosabb biztonságpolitikai határvonalát szinte valamennyi lengyel biztonságpolitikai szakértő az ország 1999-es NATO-csatlakozásában látja és láttatja (CZAPUTOWICZ 2014: 15–31). Varsó az Európai Unió kül- és biztonságpolitikájához már a kezdetektől rendkívül szkeptikusan viszonyult. A NATO-tagság és az Egyesült Államokkal fenntartott stratégiai szövetség mellett az európai uniós tagságról mint a lengyel biztonságot szavatoló harmadik pillérrel hivatalosan először csak 2009-ben kezdett beszélni a lengyel politikai elit (KUŹNIAK 2012: 339–340). Egyes szakértői vélemények szerint bizonyos időszakokban még a NATO megbízhatóságával kapcsolatban is kételyek merültek fel a lengyel politikai vezetésben, különösen olyankor – például a 2008-as grúz–orosz háború vagy a Krím félsziget 2014-es orosz annexiója kapcsán –, amikor a szövetség reakcióját bizonyos biztonságpolitikai eseményekre nem tartotta elég határozottnak, saját haderőreformjait pedig nem tartotta elég sikeresnek a varsói vezetés (TÁLAS 2014: 17–35; RAUBO 2022). Lényegében ez a fajta elégedetlenség vezetett oda, hogy 2012 után Lengyelország is kulcsfontosságú feladatnak deklarálta az önálló védelmi képességek jelentős fejlesztését, s hogy 2017 után ehhez valóban hozzá is kezdett.

A lengyel stratégiai dokumentumok alapján öt nagyobb időszakra bonthatók az 1989–2023 közötti évtizedek a lengyel biztonság- és védelempolitika változása szempontjából:

- az 1989–1999 közöttire, amit a biztonság önálló szavatolásának időszakaként jellemezhetünk;
- a 2000–2006 közöttire, amit a NATO-tagságot (illetve részben az EU-tagságot is) követő adaptációs törekvések jellemeztek;
- a 2007–2011 közötti időszakra, amely a hivatásos haderőre való áttérés időszaka;
- a 2012–2015 közötti időszakra, amelyet az Állampolgári Platformhoz (PO) köthető stratégiai felülvizsgálat, illetve ezt követően a területvédelem és a hazai képességek fejlesztése felé forduló Komorowski-doktrína uralt (Biuro Bezpieczeństwa Narodowego 2014: 1–2);

- illetve egy 2015 óta tartó időszakra, amelyben a Jog és Igazságosság (Prawo i Sprawiedliwość – PiS) végezte el saját stratégiai felülvizsgálatát, illetve döntött a lengyel haderő technikai modernizációjáról.

1. táblázat: A lengyel stratégiai dokumentumok

1990	A Lengyel Köztársaság védelmi doktrínája
1992	A Lengyel Köztársaság biztonságpolitikai alapelvei
1992	A Lengyel Köztársaság biztonságpolitikai és védelmi stratégiája
1996	A Lengyel Köztársaság védelmére vonatkozó politikai-stratégiai terv
2000	A Lengyel Köztársaság nemzeti biztonsági stratégiája
2000	A Lengyel Köztársaság védelmi stratégiája
2001	A lengyel fegyveres erők átépítési és korszerűsítési programja 2001–2006
2003	A lengyel fegyveres erők fejlesztési programja 2003–2008
2003	A Lengyel Köztársaság nemzeti biztonsági stratégiája
2004	A lengyel fegyveres erők fejlesztési programja 2005–2010
2007	A lengyel fegyveres erők fejlesztési programja 2007–2012
2007	A Lengyel Köztársaság nemzeti biztonsági stratégiája
2008	A lengyel fegyveres erők professzionalizálási programja 2008–2010
2009	A Lengyel Köztársaság védelmi stratégiája
2009	A lengyel fegyveres erők fejlesztési programja 2009–2018
2012	Stratégiai felülvizsgálat
2012	A lengyel fegyveres erők fejlesztési programja 2013–2022
2013	A Lengyel Köztársaság nemzeti biztonsági rendszerének fejlesztési stratégiája 2022
2013	A Lengyel Köztársaság nemzeti biztonságának fehér könyve
2014	A Lengyel Köztársaság nemzeti biztonsági stratégiája
2015	A Lengyel Köztársaság védelmének politikai-stratégiai irányelvei
2015	A Lengyel Köztársaság nemzeti biztonsági rendszerének fejlesztési stratégiája
2016	Stratégiai felülvizsgálat
2017	A Lengyel Köztársaság védelmének koncepciója
2018	A lengyel fegyveres erők fejlesztési programja 2017–2026
2020	A Lengyel Köztársaság nemzeti biztonsági stratégiája
2023	A Lengyel Köztársaság fegyveres erői fejlődésének fő irányai és felkészítésük az állam védelmére a 2025–2039 közötti időszakban

Forrás: a szerző saját szerkesztése

Vannak olyanok, akik csupán két nagyobb szakaszra osztják az említett évtizedeket, egy 1990-től 2004-ig tartó időszakra, amelyet az észak-atlanti szövetséghez és az Európai Unióhoz való csatlakozásra való felkészülés, majd pedig a NATO-val való kompatibilizálás megteremtésére való törekvés időszakaként jellemeznek, illetve a konzervatív-liberális és a nemzeti konzervatív politikai koalíciók uralta 2005 és 2023 közötti időszakra. Ez utóbbit pedig két további – a konzervatív-liberálisok kormányozta 2007–2015-ös, illetve a nemzeti konzervatívok kormányozta 2015–2023 közötti – időszakra bontják.

Végül érdemes megemlíteni azt is, hogy mivel a lengyel alkotmány a biztonság és a védelem, a biztonság- és a védelempolitika területén a magyarnál erősebb jogosítványokat biztosít a lengyel köztársasági elnöknek, 2003 óta (amióta a köztársasági elnök írja alá a lengyel nemzeti biztonsági stratégiákat) az is fontos tényező, hogy melyik pártból, illetve koalícióból kerül ki az államfő. Ilyen szempontból a 2003 és 2005 közötti időszak *Aleksander Kwaśniewski*, a 2005 és 2010 közötti *Lech Kaczyński*, a 2010 és 2015 közötti *Bronisław Komorowski*, a 2015 és 2023 közötti időszak pedig *Andrzej Duda* elnökségének időszaka volt.

Lengyelország viszonya a nagyhatalmakhoz

A rendszerváltást követő lengyel biztonságpolitika az 1999-es NATO-csatlakozásig a biztonság önálló szavatolásának doktrínáját követte. Mivel ebben meghatározó szerepet játszott a varsói vezetésnek a szomszédos nagyhatalmakkal (Németország, Szovjetunió/Oroszország), illetve az Egyesült Államokkal kialakított kapcsolata, nem tekinthetünk el ezek rövid és vázlatos áttekintésétől.

A lengyel–orosz kapcsolatok

Visszatekintve az egyik legnagyobb változást a lengyel–orosz kapcsolatokban paradox módon nem a lengyel NATO-csatlakozás, hanem Vlagyimir Putyin 2000-es hatalomra kerülése eredményezte. Putyin ugyanis a kezdetektől úgy vélte, hogy Moszkvának határozottan törekednie kell az Egyesült Államok kelet-közép-európai befolyásának csökkentésére, s erőteljesen felszólalt a NATO további keleti bővítése ellen is (ZIEBA 2018: 9–34; Konferencja Ambasadorów RP 2023: 16–17). A lengyel–orosz kapcsolatokat azonban nem ezek, még csak nem is Lengyelország EU-csatlakozása hűtötte le igazán, hanem a posztsovjét térség színes forradalmainak – ezen belül is elsősorban a 2004–2005-ös ukrainai narancsos forradalomnak – lengyel támogatása. Az Oroszországi Föderáció első ízben ezt követően fenyegette meg Varsót a gázszállítások leállításával. Ugyancsak feszültséget keltett az amerikai rakétavédelmi rendszer lengyelországi telepítésének terve 2007-ben, s az orosz vezetés ezzel kapcsolatban is megfenyegette Varsót a terv megvalósulásának esetére (TÁLAS 2007: 1–4).

Az agresszív orosz törekvéseket illetően Varsó számára komoly figyelmeztetés volt a 2008. augusztusi grúz–orosz háború, amelynek biztonságpolitikai fontosságára

ugyanakkor a lengyel és a balti politikai vezetőknek nem sikerült felhívniuk a nemzetközi pénzügyi-gazdasági világválság kezelésével elfoglalt Nyugat figyelmét (TÁLAS 2014: 17–35).

A 2010. április 10-ei szmolenszki katasztrófa, amelyben Lech Kaczyński lengyel elnök és felesége, valamint az ország politikai és katonai vezetésének további 78 tagja halt meg, nem csupán feldúlta a lengyel politikai elitet, de élesen és tartósan meg is osztotta. Míg ugyanis a baloldali és konzervatív-liberális politikai tábor szerint szörnyű szerencsétlenség történt, amit lezártnak kell tekinteni (Prezydent o przyczynie katastrofy smoleńskiej: „sprawa jest w sposób arcybolesny prosta” 2011) s túl kell rajta lépni, az elhunyt elnök ikertestvére, Jarosław Kaczyński által vezetett nemzeti-konzervatív tábor elutasítja, hogy baleset történt volna, s merényletre gyanakszik, illetve az évek során egy olyan – bizonyítékok által alá nem támasztott – narratívát épített fel, amely szerint Lengyelországot támadás érte a merénylettel (Infostart–MTI 2023; ROZGONYI 2023).

S végül feltétlenül meg kell említenünk Oroszország ukrajnai beavatkozásait (a Krím jogellenes annektálását, a kelet-ukrajnai szeparatizmus orosz támogatását/fenntartását és az orosz–ukrán háború 2022. február 24-ei eskalációját) mint olyan tényezőket, amelyek megerősítették a lengyel politikai elit Oroszországgal szembeni bizalmatlanságát, a lengyel biztonságpolitikának azt a 2008-tól (a grúz–orosz háborútól) egyértelműen megfogalmazott kiindulópontját, hogy a putyini Oroszország agresszív politikája nem csupán Lengyelország, de a kelet-közép-európai térség, sőt egész Európa biztonságát veszélyezteti, továbbá oly mértékben kiélezték az orosz–lengyel ellentéteket, hogy Varsó Ukrajna nemzetközi katonai támogatásának és az orosz vezetés szankcionálásának egyik legradikálisabb, legaktívabb szószólója és ösztönzője lett.

A lengyel–német kapcsolatok

Az 1989 utáni lengyel–német kapcsolatok sajátos ellentmondásokat mutatnak (SCHULZ–HILLEBRAND 2021; Konferencja Ambasadorów RP 2023: 11–13). Bár sokan úgy vélik, hogy – hasonlóan a lengyel–orosz kapcsolatokhoz – ez a kétoldalú viszony is elsősorban a történelmi sérelmek által terhelt, a lengyel és a német szakértők szerint ezek legfeljebb másod- vagy harmadsorban játszanak szerepet a kapcsolatok alakulásában és minőségében. Ugyanezek a szakértők a rendszerváltás utáni lengyel–német kapcsolatok legfontosabb szakaszhatárát 2015-ben, a lengyel nemzeti-konzervatív koalíció hatalomra kerülésének időpontjában adják meg, amiktől

a kétoldalú kapcsolatok határozottan megromlottak (2018-tól már közös kormányüléseket sem tartanak a felek). Másrészről viszont azt is fontos látni, hogy a kétoldalú kapcsolatok romlása ellenére, a NATO-n és az EU-n belüli együttműködés szabályai egy sor területet megóvtak a bilaterális kapcsolatok minőségének visszaesésétől (HILLEBRAND 2021: 31).

A jószomszédi viszonyról és az együttműködésről szóló lengyel–német szerződést 1991. júniusában írták alá, s korabeli lengyel és német publicisztika történelmi áttörésként értékelte a megállapodást, sőt egyesek a második világháború utáni francia–német megbékéléshez hasonlították. Emellett a német–lengyel kapcsolatok javulásában két tényezőnek volt döntő szerepe: egyrészt annak, hogy Németország vált Lengyelország legnagyobb és legfontosabb gazdasági partnerévé, másrészt hogy a kapcsolatok rendezése Lengyelország számára megnyitotta az Európai Közösségekkel és a NATO-val való együttműködés lehetőségét. Vagyis Varsó meggyőződhetett arról, hogy Németország valóban az egyik legelkötelezettebb támogatója a lengyel integrációs törekvéseknek. Olyannyira, hogy azt még a lengyel szakértők is elismerik, hogy az EU-val folytatott csatlakozási tárgyalások sikeres lezárása nem lehetett volna lehetséges Berlin határozott támogatása nélkül (OCHYRA-ŻURAWSKA – OCHYRA 2022: 35).

A két ország közötti kapcsolatokban természetesen keletkeztek új vitapontok is. Ilyen például a Varsóban gyakran bírált német Oroszország-politika, illetve számos ehhez kötődő kérdés – az Északi Áramlat 2 megépítése, az orosz vezetéssel szembeni merkei politika – vagy a Németországban élő lengyel származású népesség kisebbségi jogainak kérdése. Vagyis Varsónak az a sérelme, hogy a német vezetés nem hajlandó kisebbségként elismerni a Németországban élő lengyeleket. Német részről viszont a lengyel igazságügyi reformot, a család- és genderpolitikát, illetve Varsónak a migráció kapcsán, az EU-integráció mélyítésének kérdésében elfoglalt álláspontját érte és éri rendszeres kritika. Kétségtelen tény, hogy kevés olyan szomszédos ország található Európában, amelynek ennyire különböző lenne a véleménye a modern európai nemzetállamról, a szuverenitásról, a 21. századi európai társadalmakról vagy az unió jövőjéről, mint a Berlinben és Varsóban hatalmon lévőknek (HILLEBRAND 2021: 24).

Ugyanakkor a NATO-n belüli sikeres együttműködés példája a szcczini Északkeleti Hadtest működése az észak-atlanti szövetség keleti szárnyának vezetésére kijelölt parancsnokságként. A kétoldalú katonai együttműködésnek is jelentős eredményei vannak, például a fegyveres erők különböző egységei közötti interoperabilitás terén. A szárazföldi erőknél ez többek között a tisztek cseréjére, a lengyel 10. páncélozott lovassági dandár és a Bundeswehr 41. páncélgránátos dandár zászlóaljainak átalárendelésében (*cross attachment*), illetve közös kiképzésben jelenik meg (MALINOWSKI

2021: 86). Ráadásul a közelmúltban a közvélemény mindkét országban meglepően nagyfokú megértést mutatott a tekintetben, hogy elfogadja a másik fegyveres erőinek fontos szerepét: így Németország katonai szerepvállalását Lengyelország érdekében (KUCHARCZYK–ŁADA 2021: 33).

A lengyel–amerikai kapcsolatok

Lengyelország és az Egyesült Államok kapcsolatai a rendszerváltást követően igen gyorsan javultak és mélyültek el. A washingtoni adminisztráció ugyanis a kezdetektől kiemelt figyelemmel kísérte a legnagyobb és legnépesebb amerikai diaszpórával rendelkező kelet-közép-európai ország politikai változásait (WINID 2001: 208–231; MATYSEK 2020: 119–138). Lengyelország fontosságát igen jól jelezték az amerikai elnökök látogatásai is: a rendszerváltás után George H. W. Bush (1989, 1992), Bill Clinton (1994, 1997), George W. Bush (2001, 2003, 2007), Barack Obama (2011, 2014, 2016), Donald Trump (2017) és Joe Biden (2022, 2023) is volt vendége a lengyel vezetésnek. Az amerikai kormány támogatta Varsót a moszkvai vezetéssel a szovjet katonák kivonásáról folytatott tárgyalásokon, s a két ország között gyorsan elmélyültek a titkosszolgálati kapcsolatok is.

A lengyel kül- és biztonságpolitika az elmúlt három évtizedben egyöntetűen „stratégiai partnerként”, illetve „legfontosabb partnerként” azonosította az Egyesült Államokat, habár a valóság ennél árnyaltabb. A Jog és Igazságosság (PiS) párt valóban stratégiai partnerként, illetve Lengyelország és az európai kontinens biztonságának legfontosabb garanciájaként tekint az Egyesült Államokra, s ezért a katonai és a biztonságpolitikai együttműködés megerősítésére törekszik Washingtonnal; a Polgári Platform (PO) azonban inkább a gazdasági, katonai-technológiai és tudományos kapcsolatokat helyezte előtérbe, és a PiS-nél kiegyensúlyozottabb viszonyra törekedett az Egyesült Államok és az Európai Unió között (MATYSEK 2021: 91–92).

Fontos leszögezni ugyanakkor, hogy az ország politikai vezetése egyöntetűen erős atlantista elköteleződésű. Elsősorban erre vezethető vissza, hogy Lengyelország 1989 óta 93 nemzetközi misszióban/műveletben vett részt (34 ENSZ, 26 NATO, 14 EU, 10 EBESZ, 7 az USA és 2 egyéb szereplő által szervezettben), amelyek közül 18 napjainkban is zajlik – és 1991 óta a lengyel haderő hét, az Egyesült Államok által szervezett és vezetett misszióban volt jelen, közöttük olyanokban is, ahol egyedüli résztvevő volt térségünkől (*Operation Iraqi Freedom*) vagy Európából (*Uphold Democracy*). Az Amerika melletti biztonságpolitikai elkötelezettség jele az is, hogy az ország

védelmi kiadásai az elmúlt harminc évben mindig a GDP 2%-a körül mozogtak, sőt maga az alkotmány írja elő a védelmi kiadások kötelező mértékét is (jelenleg a 3%-ot) (Ustawa o obronie ojczyzny a postulat zmiany Konstytucji RP 2022).

A NATO-val és az Európai Unióval folytatott együttműködés

Miként a legtöbb kelet-közép-európai országban, 1989 és 1992 között Lengyelországban is komoly vita folyt a lengyel biztonság szavatolásának lehetséges modelljeiről. Ennek során a semlegesség, egy közép-európai védelmi szövetség („NATO-bis”) ötlete, illetve az EBESZ kereteire támaszkodó kooperatív biztonság modelljei vetődtek fel elvi lehetőségként az új varsói vezetés számára a nyugati védelmi szervezetekhez való csatlakozás mellett (OTŁOWSKI 1998: 113–124). Varsó döntése ez utóbbi mellett jobbára két felismerésből fakadt. Egyrészt abból, hogy noha az ország nyugati és déli szomszédságában a hidegháború végével bekövetkező biztonságpolitikai változások egyértelműen kedvezőek, az ország keleti szomszédságában továbbra is potenciális fenyegetést jelent Oroszország (ZAJĄC 2014: 194). Másrészt abból, hogy a bipoláris világrend bukása után az Egyesült Államok maradt a világpolitika egyetlen, vetélytárs nélkül globális nagyhatalma, amelynek érdeke a szövetség további fenntartása és hatékony működtetése (WALTZ 2000: 18–29).

Lengyelország és a NATO

Az észak-atlanti szerződés legnagyobb értékét Lengyelország számára a szövetség 5. cikkelyéből fakadó kollektív védelmi jelleg adja, továbbá az a tény, hogy a NATO vezető hatalma az Egyesült Államok, amelyre a lengyel politikai elit olyan világhatalomként tekint, amely hitelesen képes elrettenteni Oroszországot az agresszív magatartástól. A kemény biztonsági garanciákhoz való varsói ragaszkodás Lengyelország geopolitikai helyzetéből és negatív történelmi tapasztalataiból fakad. Az orosz fenyegetés magyarázza azt is, hogy Varsó NATO-tagként lényegében mindvégig a szövetség elsődleges funkciójának, a kollektív védelemnek az erősítését szorgalmazta, s többnyire nyíltan kritizált minden olyan változást (például az európai autonóm védelem megteremtését, a képességek európai duplikációját), amelyben ennek gyengítését vélte felfedezni (KUŹNIAK 2018: 59). A kemény biztonsági garanciáért cserébe a lengyel vezetés erős lengyel biztonságpolitikai és katonai elkötelezettséget, illetve szolidaritást

ígért és biztosított a szövetség és tagállamai, köztük is elsősorban az Egyesült Államok irányába. Lengyelország szinte valamennyi fontosabb NATO-misszióban komoly szerepet vállalt, a lengyel vezetés pedig a szövetségen belül kialakult viták alkalmával rendre az Egyesült Államok álláspontját tette magáévá. Sőt, gyakran ennél is tovább ment, hiszen például 2003-ban katonai erővel vett részt az Egyesült Államok Irak elleni háborújában is.

Miként a legtöbb térségbeli ország, Lengyelország is egyértelműen arra számított, hogy egy kollektív védelmi szövetséghez csatlakozik majd. Habár Lengyelország igen aktívan, sőt sokak szerint olykor erején felül vett részt a szövetség nemzetközi műveleteiben, mindvégig a NATO azon tagállamai közé tartozott, amelyek szerint a szövetség képességeit úgy kell fejleszteni, hogy fennmaradjon az egyensúly a kollektív védelem, illetve a „területen kívüli” (*out of area*) típusú szerepvállalás között (KLICH 2009: 85–93).

Ráadásul Varsó – a balti országokkal együtt – már a 2008. augusztusi grúz–orosz háborút követően úgy ítélte meg, hogy Oroszország gyorsan növekvő fenyegetést jelent a kelet-közép-európai térség országaira nézve, így a szövetségnek inkább erre kellene koncentrálnia (TÁLAS 2014: 25–27). Ettől kezdve Varsó egyre határozottabban hangsúlyozta a szövetség kollektív védelmi és területvédelmi alapfeladatai megerősítésének szükségességét, a lengyel–amerikai kapcsolatokban pedig egyre gyakrabban és rendszeresebben merült fel lengyel részről egyfajta, az Egyesült Államok által biztosított pótlólagos biztonsági garanciaigény (EK 2008: 6). Mivel ez utóbbit formálisan nem kaphatta/kaphatja meg az ország, Varsó olyan biztonságpolitikai helyzetekben igyekezett szerepet vállalni, amelyek Lengyelországot megkerülhetetlenül fontos szereplővé teszik/tehetik. Erre az elmúlt két évtizedben egyrészt a NATO-s (2004-től), illetve az amerikai (2007–2009) rakétavédelmi rendszer európai telepítésének terve (NYCZ 2013: 63–66; ADAMCZYK 2014: 40–44), másrészt az orosz–ukrán háború (2014-től) és eszkalációja (2022-től) adta a legjobb alkalmat a lengyel vezetés számára.

Az iraki és afganisztáni tapasztalatok hatására határozottá vált az a vélemény, hogy Varsónak jelentősen csökkentenie kell a lengyel expedíciós szerepvállalást. Ennek eredménye lett a 2013-ban meghirdetett Komorowski-doktrína, amely négy pontban foglalta össze a lengyel biztonsági stratégia új irányát:

1. A Lengyel Köztársaságnak át kell helyeznie stratégiai prioritásait az expedíciós részvételről a biztonság közvetlen szavatolásával összefüggő feladatokra, ezek között az állam védelmére.
2. A saját védelmi képesség az ország biztonságának kulcsfontosságú pillére és garanciája.

3. A területvédelem mellett a NATO-n és az Európai Unión belüli lengyel sajátos-ságnak kell lennie a „meglepetés-elhárító” képességeknek, különösen azokban a helyzetekben, amikor nehéz konszenzust kialakítani a szövetségben belül.
4. Lengyelországnak meg kell erősítenie stratégiai alanyiságát a nemzetközi szintén, stratégiai érdekeit képviselnie kell a nemzetközi szervezetekben, és igyekeznie kell a lengyel stratégiai elvárásoknak megfelelően formálni (Biuro Bezpieczeństwa Narodowego 2014: 1–2).

A lengyel biztonságpolitika új stratégiai irányvonala – amely részévé vált a 2014-es lengyel nemzeti biztonsági stratégiának is –, megtartva a NATO és az Egyesült Államok kiemelt szerepét Lengyelország biztonságában, lényegében a nemzeti képességek fejlesztésére helyezte a hangsúlyt, elsősorban az olyan fenyegetések megjelenése miatt, amelyekkel kapcsolatban a varsói vezetés bizonytalan a NATO-tagállamok szövetségi szolidaritásának konszenzusos érvényesülésében (FRYC 2014: 52–56). Ennek eredményeként napjainkban a Lengyel Köztársaság biztonsága négy alapvető pilléren nyugszik: a nemzeti képességek fejlesztésén, a NATO kollektív védelmén, az Egyesült Államokkal kialakított különleges biztonságpolitikai kapcsolaton, illetve Lengyelország európai uniós tagságán. Mint látható tehát, az önálló katonai képességek fejlesztése felé történő elmozdulás doktrínája már a Krím 2014-es annexiója és a kelet-ukrajnai szeparatizmus orosz támogatása, vagyis az orosz–ukrán háború kezdete előtt megszületett.

Nem volt véletlen tehát, hogy 2014. március–áprilisban éppen lengyel kezdeményezésre döntött a szövetség arról, hogy rotációs katonai jelenlétével megerősíti a NATO keleti szárnyának tagállamait (ZAJĄC 2014: 197–198), amit a 2014-es newporti csúcstalálkozón számos további, a kollektív védelem megerősítését szolgáló lépés követett (CSIKI–TÁLAS–VARGA 2014: 113–117). Az ország biztonsága szempontjából máig kiemelkedő a jelentősége annak, hogy a NATO 2016-ban úgy döntött, az Enhanced Forward Presence (EfP) programjának keretében négy többnemzeti zászlóaljharccsoportot hoz létre kanadai (Lettország), amerikai (Lengyelország), német (Litvánia) és brit (Észtország) keretnemzeti vezetéssel. 2022-ben Madridban pedig arról, hogy egyrészt további négy többnemzeti zászlóaljat hoznak létre – olasz (Bulgária), francia (Románia), cseh (Szlovákia) és magyar (Magyarország) vezetéssel –, másrészt 2023 végére a zászlóalj méretű erőket dandár szintjére (egyenként 3–5000 főre) emelik (CSIKI VARGA – TÁLAS 2023: 4). Emellett fontos támasza az is a lengyel biztonságna, hogy az Egyesült Államok a kétoldalú védelmi kapcsolatok keretében is növelte (2022. február 24. után megduplázta) az amerikai katonák számát

Lengyelországban, így jelenleg több mint tízezren állomásoznak az országban, illetve Poznańban telepítették az amerikai 5. hadtest előretolt parancsnokságát (Camp Kościuszko) (PISM: stała obecność wojsk USA w Polsce wskazuje, że Amerykanie planują trwale zaangażowanie w regionie 2023).

Lengyelország a NATO kollektív védelmi alapfeladatának megerősítése mellett 1999-es NATO-tagsága óta az egyik legaktívabb szószólója a szövetség bővítésének. Így volt ez 2004-ig a balti országokkal – Litvániával, Lettországgal és Észtországgal – kapcsolatban, majd ezt követően, 2006-tól Ukrajna és Grúzia, illetve Albánia, Horvátország, Montenegró, sőt Észak-Macedónia szövetségi tagságával kapcsolatban is. A balti államok, valamint Ukrajna és Grúzia NATO-tagságának lengyel támogatása szorosan kötődött az ún. ULB (Ukrajna–Litvánia–Belorusszia) doktrínához, amely abból indul ki, hogy Lengyelország biztonságának legfőbb garanciája az említett nemzetek önálló államiságának és függetlenségének megteremtése, illetve jelenlegi határai Lengyelország általi tudomásulvétele, továbbá ezzel párhuzamosan a Varsó és Moszkva közötti kapcsolatok normalizálása lehet (MITROVICS 2023a; 2023b; 2023c).

2014 után Lengyelország lett Ukrajna egyik legfőbb szószólója, 2016-tól pedig az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság és Kanada mellett az ukrán hadsereg egyik legfontosabb kiképzési támogatója (MIŁOSZ 2022). Az orosz csapattelepítésekre válaszul 2022 elejétől már fegyvereket is szállított az ukrán haderőnek, az orosz–ukrán háború február 24-ei eszkalációja után pedig Ukrajna egyik legelkötelezettebb és legaktívabb támogatója lett (2023 közepéig közel 4 milliárd eurónyi segílyt, ezen belül 3 milliárd eurónyi katonai támogatást nyújtott Ukrajnának, a lengyel GDP közel 1%-át (Kiel Institute for the World Economy [é. n.]).

Lengyelország és az Európai Unió

A rendszerváltás után hatalomra került új lengyel politikai elit az Európai Unióra elsősorban mint Lengyelország gazdasági modernizációját elősegítő nemzetközi szervezetre tekint (SZYNOL 2014: 211). A varsói vezetés ugyanis a NATO-t tekinti a lengyel biztonság szempontjából releváns szervezetnek, s mindig is ellenzett minden olyan európai törekvést, amelyben az észak-atlanti szövetség gyengítését vélte felfedezni. A lengyel vezetők elsősorban az EU-tagállamok igen eltérő stratégiai érdekei miatt szkeptikusak a hatékony uniós biztonság- és védelempolitikát illetően, továbbá úgy

látják, hogy az unión belül hiányzik az az integráló erő, amelyet az Egyesült Államok jelent a NATO-ban.

A kezdetben igen bizalmatlan Varsó az 1999–2011 közötti években mégis eljutott az európai közös biztonság- és védelempolitika (CSDP) támogatásáig, ugyanis politikai szempontból nem tehette meg, hogy kimarad egy ilyen uniós kezdeményezésből. Az első lengyel lépésekre 2003 májusától került sor: Varsó 1500 katonát ajánlott fel az EU válságkezelő (petersbergi) feladatainak végrehajtására; 2004 tavaszától részt vett az EU Harccsoport-koncepció kidolgozásában; 2006-ban közös többnemzeti harccsoportok kialakítását határozta el (Németországgal, Szlovákiával, Litvániával és Lettországgal; Németországgal és Franciaországgal *Weimar Battlegroup*, a visegrádi országokkal *V4 Battlegroup*), sőt, keretnemzeti szerepet is vállalt (ZIEBA 2012: 160–162); 2004 júliusától pedig bekapcsolódott az Európai Védelmi Ügynökség (EDA) tevékenységbe is.

A lengyel döntéshozóknak az európai közös biztonság- és védelempolitika iránti bizalmát jelentősen növelte a 2007-es liszaboni szerződés is, annak szolidaritási záradéka, illetve 42 (7) cikke, amely explicit módon szintén tartalmaz egy kollektív védelmi rendelkezést (Lisbon Treaty 2009: 41 és 146). 2009-től kezdve Varsóban Lengyelország biztonságának három külső pilléréről beszélnek: a NATO-ról, az EU-ról és az Egyesült Államokról (KUŹNIAR 2012: 339–343).

Az Európai Unióval mint biztonságpolitikai szereplővel szembeni lengyel bizalomnövekedés azonban a 2000-es évtized végétől megtorpant, s újra gyengülni kezdett. Ebben meghatározó szerepe volt az Európát, tágabb értelemben a Nyugatot érintő különböző válságoknak és az Európai Unió válságkezelési lépéseit övező vitáknak; nem is beszélve arról, hogy 2015 őszétől olyan euroszkeptikus politikai erő (PiS) került hatalomra Lengyelországban, amely mind a belpolitikáját, mind a külpolitikáját tekintve éles kritikát fogalmaz meg az Unióval szemben, politikai kommunikációjában pedig nemegyszer egyenesen a lengyel szuverenitást fenyegető tényezőként jeleníti meg az EU-t (KUŹNIAR 2018: 66).

Mindezek következtében a 2010-es és 2020-as évek fordulójára igen sajátos helyzetbe került a nemzeti-konzervatív lengyel vezetés. Noha Lengyelország részt vesz valamennyi európai védelmi kezdeményezésben – s mivel önmagára európai közép-hatalomként tekint, nem is tehetne mást –, korántsem olyan proaktívan, amint az egy európai középhatalomtól elvárható lenne. Sokak szerint viszont Varsó a súlyának megfelelően kezeli az Unió közös biztonság- és védelempolitikáját: 13 PESCO-projektben résztvevő, további 17-ben megfigyelő, a különleges erők egészségügyi képzési

központja (SMTc) projektjeinek pedig 2019-től a koordinátora. Részt vesz az Európai Védelmi Ügynökség (EDA) munkájában és több EU-harcsoportban, illetve 1994 óta 14 EU-misszióban volt jelen (amelyek közül öt jelenleg is zajlik).²

Az orosz–ukrán háború nem csupán a NATO-n, de az Európai Unión belül is jelentősen megnövelte Lengyelország tekintélyét. Részben mert az eszkaláció igazolta az orosz agresszióval kapcsolatos, évek óta hangoztatott lengyel aggodalmakat, részben mert az orosz–ukrán háború – geopolitikai helyzetéből fakadóan – tartósan megnövelte az Ukrajnával szomszédos Lengyelország jelentőségét, végül részben azért, mert ismét szorossá tette az Egyesült Államok és Európa kapcsolatát, hosszú időre zárójelbe téve az európai stratégiai autonómia kérdését, s ez megfelel a lengyel stratégiai törekvéseknek. Fontos tekintélynövelő tényező az is, hogy Lengyelország az egyik legelkötelezettebb támogatója Ukrajnának politikai, katonai és humanitárius tekintetben egyaránt (BENDYK–BURAS, 2022; PAWŁUSZKO 2022: 55–57).

A lengyel haderő és átalakítása

A Lengyel Köztársaság Fegyveres Erői (SZ RP) Lengyelország érdekeinek biztosítására és a fegyveres harcok megvívására kijelölt hivatásos fegyveres erő, a lengyel védelmi rendszer egyik fő eleme és az ország védelmi potenciáljának alapja. Emellett a lengyel biztonságpolitika végrehajtására létrehozott alapvető intézmény (USTAWA z dnia 11 marca 2022 r. o obronie Ojczyzny 2022: 11. 1. és 2. cikk). A lengyel alkotmány értelmében fő feladata Lengyelország függetlenségének és területi integritásának védelme, valamint a lengyel államhatárok biztonságának és sérthetlenségének biztosítása (Konstytucja RP [é. n.]: 26. cikk). Fontos azonban látni, hogy e feladatkörök fontossága lengyel esetben is erősen függött és függ attól, hogy az ország politikai

² Az alábbi projektekben résztvevő: 1. Katonai mobilitás (koordinátor: Hollandia); 2. Európai biztonságos szoftveralapú rádiózás – ESSOR (koordinátor: Franciaország); 3. Az európai logisztikai központok hálózata és a műveletek támogatása (koordinátor: Németország); 4. Tengeri félautonóm aknaelhárítás – MAS MCM (koordinátor: Belgium); 5. Kikötői és tengeri felügyelet és védelem – HARMSPRO (koordinátor: Olaszország); 6. Gyors reakciós csapatok és kölcsönös segítségnyújtás a kibbiztonságban (koordinátor: Litvánia); 7. Az EU rádiónavigációs megoldása – EURAS (koordinátor: Franciaország); 8. Integrált pilóta nélküli földi rendszerek – IUGS (koordinátor: Észtország); 9. Integrált Európai Közös Képzési és Szimulációs Központ – EUROSIM (koordinátor: Magyarország); 10. Európai egészségügyi parancsnokság (koordinátor: Németország); 11. EU Collaborative Warfare Capabilities – ECoWAR (koordinátor: Franciaország); 12. Űreszközök védelme – DoSA (koordinátor: Franciaország). Lásd <https://www.gov.pl/web/national-defence/poland---european-union>

vezetése miként ítélte/ítéli meg a biztonsági környezet aktuális állapotát, illetve annak változását; továbbá miként állította/állítja fel az országot érintő fenyegetések és kihívások prioritási listáját. Így például komoly fordulatot idézett elő a lengyel haderő fejlődésében és állapotában a NATO-csatlakozás, a szövetség nemzetközi misszióiban való részvétel, a 2008–2012 közötti pénzügyi-gazdasági világválság, továbbá a 2014-ben kirobbant orosz–ukrán háború, illetve annak 2022-es eskalációja, hogy csak a legfontosabb eseményeket említsük.

Feladatkör

A lengyel haderő a fentiekkel összefüggésben számos feladattal rendelkezik, amelyek az alábbi három nagy feladatkörbe csoportosíthatók:

- az állam védelme és az állam elleni agresszióval szembeni ellenállás biztosítása a szövetséges kötelezettségvállalások keretében, azaz a csapatok bevetetőségének fenntartása Lengyelország határai védelmének és sérthetetlenségének biztosítása érdekében, a terrorizmus elleni akciók és helyi vagy regionális fegyveres konfliktus megoldásához, továbbá belföldi és külföldi védelmi műveletben történő alkalmazásához;
- részvétel a nemzetközi helyzet stabilizálásában, valamint a válság- és humanitárius segítségnyújtási műveletekben, azaz a NATO, az EU és az ENSZ által végrehajtott békefenntartó és válságkezelő műveletekben, valamint a nemzetközi megállapodásokból eredő egyéb műveletekben; továbbá a nemzetközi, kormányzati és egyéb szervezetek által végrehajtott humanitárius műveletekben való részvételre alkalmas erők és képességek fenntartása;
- a belső biztonság támogatása és a lakosság segítése, többek között a légtér ellenőrzése és védelme, a szárazföldi határok és a felségvizek védelmének támogatása, valamint felderítési és hírszerzési tevékenység végzése révén. Ezen túlmenően pedig: radioaktív, vegyi és biológiai szennyeződések ellenőrzése az ország területén; a terület megtisztítása a robbanóanyagoktól és a katonai eredetű veszélyes tárgyaktól, kutatási és mentési tevékenység végzése, valamint az állami hatóságok, a közigazgatás és a lakosság támogatása a fenyegetésekre való reagálás során (MON [é. n.]).

Miként az a lengyel stratégiai dokumentumokon is végigkövethető, az SZ RP feladatai rendre kibővülnek a megjelenő új típusú – így például a kiber- vagy a hibrid – fenyegetések elleni fellépés katonai elemeivel.

2. táblázat: Lengyel katonák a jelenleg folyó missziókban

Kezdete	Szervező	Misszió/művelet	Országok	Max. létszám (katona)	Max. létszám (megfigyelő)	Jelenlegi létszám (katona)	Jelenlegi létszám (megfigyelő)	Elesett
1953		NNSC – Neutral Nations Supervisory Commission (Semleges Államok Felügyelőbizottsága)	Dél-Korea, Észak-Korea	0	300	0	3	3
1991	ENSZ	MINURSO – United Nations Mission for the Referendum in Western Sahara (Az ENSZ Nyugat-szaharai Népszavazási Missziója)	Nyugat-Szahara	0	5		1	
1992	ENSZ	UNIFIL – United Nations Interim Force in Lebanon (Az ENSZ libanoni Békfenntartó Missziója)	Libanon	630	0	230		7
1999	NATO	KFOR – Kosovo Force	Kosзовó	800	0	250		4
1999	ENSZ	UNMIK – United Nations Interim Administration Mission in Kosovo (Az ENSZ Ideiglenes Igazgatási Missziója Koszovóban)	Kosзовó	0	1		1	
2004	Európai Unió	EUFOR Althea – European Union Force in Bosnia and Herzegovina (Az Európai Unió Eri Bosznia-Hercegovinában)	Bosznia és Hercegovina	200	0	50		2
2008	Európai Unió	EUMM Gruzia – European Union Monitoring Mission in Georgia (Az EU grúziai megfigyelő missziója)	Grúzia	0	15		5	
2009	Európai Unió	EUNAVFOR Atalanta – European Union Naval Force Somalia – Operation Atalanta (Az Európai Tengerészeti Erők szomáliai Atalanta-művelete)	Spanyolország, Egyesült Királyság, Arab-tenger	2	0	2		
2010	ENSZ	MONUSCO – United Nations Organization Stabilization Mission in the Democratic Republic of the Congo (Az ENSZ Stabilizációs Missziója a Kongói Demokratikus Köztársaságban)	Kongói Demokrata- tikus Köztársaság	0	3		2	
2016	Európai Unió	EUTM RCA – European Union Training Mission in Central African Republic (Az Európai Unió Közép-afrikai Köztársasági Képzési Missziója)	Közép-afrikai Köztársaság	2	0	2		

Lengyelország biztonságpolitikája és haderőreformja

Kezdete	Szervező	Misszió/művelet	Országok	Max. létszám (katona)	Max. létszám (megfigyelő)	Jelenlegi létszám (katona)	Jelenlegi létszám (megfigyelő)	Elesett
2016	Egyesült Államok	Inherent Resolve (Tartós Elzántság)	Irak, Kuvait, Jordánia	280	0	170		
2017	NATO	NATO eFP – NATO enhanced Forward Presence (NATO megerősített Előretolt Jelenlét)	Lettország	170	0	170		1
2017	NATO	NATO tFP – NATO tailored Forward Presence (NATO arányos Előretolt Jelenléte)	Románia	230	0	230		
2018	NATO	NMI – NATO Mission in Iraq (NATO Iraki missziója)	Irak	100	0	100		
2020	Európai Unió	EUNAVFOR MED Irini – European Union Naval Force Mediterranean – Operation Irini (Az Európai Tengerészeti Erők mediterránumi Irini-művelete)	Olaszország, Földközi-tenger	60	0	60		
2020	ENSZ	UNTSO – United Nations Truce Supervision Organization (Az ENSZ Fegyverszüneti Felügyeleti Szervezete)	Izrael	0	3		3	
2021	NATO	TAMT – Tailored Assurance Measures for Turkey (Arányos Biztonsági Intézkedések Törökország számára)	Törökország, Földközi-tenger	60	0	60		
2022	Európai Unió	EUMAM Ukraine – European Union Military Assistance Mission Ukraine (Európai Unió Ukrajnát támogató katonai segítségnyújtási missziója)	Lengyelország, Ukrajna	?	0	?	3	3

Forrás: a szerző saját szerkesztése

A lengyel haderő 2023 tavaszán három kontinensen 18 misszióban és műveletben vett részt, csaknem 1340 fővel. Ezek közül hat CSDP- és öt ENSZ-misszió, valamint öt NATO-művelet, továbbá két *ad hoc* nemzetközi koalíciós művelet (lásd 2. táblázat). Nagyobb létszámban a NATO KFOR-erőiben Koszovóban, az ENSZ UNIFIL-missziójában Libanonban, a NATO arányos előretolt jelenlétének (*tailored Forward Presence* – tFP) keretében Romániában és megerősített előretolt jelenlétének (*enhanced Forward Presence* – eFP) keretében Lettországon, valamint az Egyesült Államok szervezte, ISIS elleni Tartós Elszántság (*Inherent Resolve*) műveletben vesz részt a lengyel haderő.

A lengyel védelmi törvény szerint a fegyveres erők Lengyelországban részt vehetnek természeti katasztrófák elleni küzdelemben és azok következményeinek felszámolásában, terrorizmus elleni fellépésben, vagyonvédelmi akciókban, kutatási akciókban, az emberi egészség és élet megmentésére vagy védelmére irányuló akciókban, a kibertér védelmében, a területek katonai eredetű robbanóanyagoktól és veszélyes anyagoktól való megtisztításában és azok ártalmatlanításában, valamint a válságkezeléssel kapcsolatos feladatok végrehajtásában (USTAWA z dnia 11 marca 2022 r. o obronie Ojczyzny 2022: 11. cikk 3). Ezt az elmúlt években a koronavírus-járvánnyal szembeni fellépés és a belarusz–lengyel határ védelmébe való bekapcsolódás is szemléltette.

Az elmúlt évek biztonságpolitikai eseményei során a haderő belföldi feladatköre kibővült. A hadsereg katonái a kezdetektől, vagyis 2020 februári kirobbanásától kezdve részt vettek a koronavírus-járvány elleni fellépésben (MON 2021; POWAŁKO 2022: 18–39). 2022-ben mintegy 15 ezer katona vett részt a határőrizeti feladatokban, akiknek számát 2023 nyarára 1300-ra csökkentették, hogy a Wagner-csoport Belaruszban való júliusi megjelenése után ismét 10 ezerre emeljék (AL SHEHABI 2023).

Vezetési és irányítási rendszer

A lengyel alkotmány értelmében a Lengyel Köztársaság fegyveres erőinek legfőbb elöljárója a *Lengyel Köztársaság elnöke*. Béke- és válságidőszakban a legfelsőbb hatalmat a honvédelmi miniszter útján gyakorolja, háborús időszakban viszont (az alkotmány 134. cikkének (4) bekezdése értelmében) a köztársaság elnök (a miniszterelnök javaslatára) főparancsnokot köteles kinevezni a fegyveres erők élére. A főparancsnok feladatai a következők:

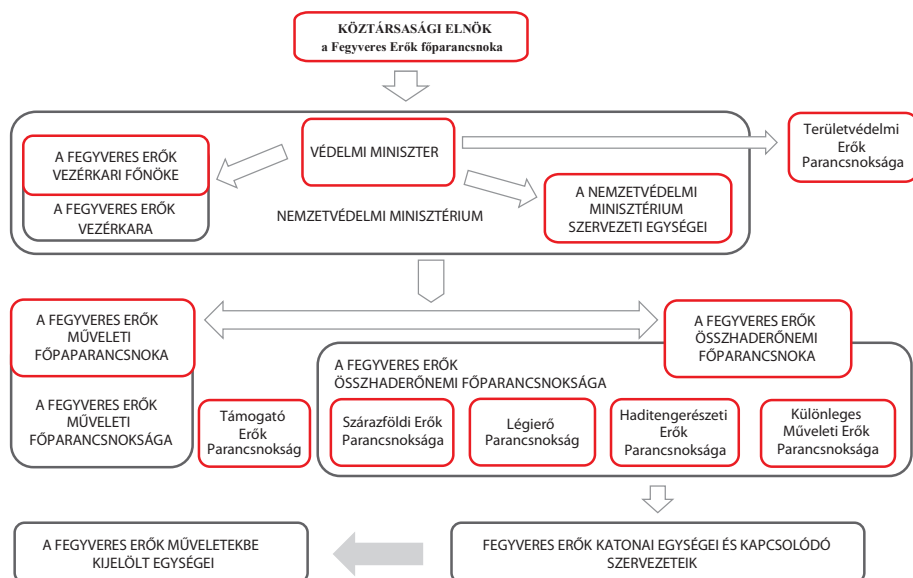
- a fegyveres erők irányítása a Lengyel Köztársaság területe elleni fegyveres támadás visszaverése érdekében;
- a fegyveres erők szövetséges erőkkel való együttműködésének biztosítása a katonai műveletek tervezése és végrehajtása során;
- a fegyveres erők szükségleteinek meghatározása az állam védelmi rendszere nem katonai részének támogatására vonatkozóan;
- katonai szervek kijelölése a közvetlen hadviselés övezetében a kormányzati és önkormányzati igazgatás feladatainak végrehajtására, valamint feladataik és hatáskörük meghatározása (Struktura i organizacja Sił Zbrojnych RP [é. n.]).

A lengyel nemzetbiztonsági rendszer egyik legfontosabb posztja a *honvédelmi miniszteré*, aki béke- és válságidőszakban a fegyveres erők tevékenységének egészét irányítja. Feladatait a Honvédelmi Minisztérium támogatásával (amelynek része a lengyel hadsereg vezérkara is), illetve a fegyveres erők általános és műveleti parancsnokain keresztül látja el. A miniszter közvetlen irányítása alá tartozik a területvédelmi erők parancsnoksága, a kiberbiztonsági komponens parancsnoksága, a varsói helyőrség parancsnoksága, a katonai rendészet parancsnoksága, a Fegyverkezési Ügynökség és a Katonai Vagyonügynökség (CÍSLAK 2023b). A *Lengyel Fegyveres Erők Vezérkara* a honvédelmi miniszter támogató szerve a fegyveres erők irányításában és vezetésében béke, válság és háború idején egyaránt (CÍSLAK 2023a). A vezérkar döntően tanácsadó-tervező szerepköre a Lengyel Fegyveres Erők irányítási rendszerének 2013 végén végrehajtott reformjának köszönhető, amelynek során a szemléltettségé alakított korábbi négy haderőnemi parancsnokság feladatait a fegyveres erők haderőnemi főparancsnoksága és operatív parancsnoksága vette át, s ennek következtében a vezérkar és annak főnöke elvesztette korábbi parancsnoki jogosultságait, illetve közvetítő szerepét a haderő szervezeti egységei és a védelmi minisztérium között (LIPKA–SMURA 2014: 14).

A *Lengyel Fegyveres Erők haderőnemi főparancsnokának* (DG RSZ) hatáskörébe tartozik a fegyveres erők katonai és szervezeti egységeinek irányítása, kivéve azokat az egységeket, amelyek közvetlenül a vezérkari főnök vagy a műveleti parancsnok alá vannak rendelve. A főparancsnok feladatkörébe tartozik a fegyveres erők fejlesztési programjainak végrehajtása; a szervezeti egységek képzésének tervezése, szervezése és végrehajtása; a csapatok mozgósításának megtervezése és megszervezése; a személyi tartalékok kiképzése és készenlétben tartása; a katonai logisztikával kapcsolatos feladatok végrehajtása; illetve az együttműködés más szervekkel és szervezetekkel

a honvédelemhez kapcsolódó ügyekben. A főparancsnok a feladatait a fegyveres erők főparancsnokságának (Varsó) közreműködésével látja el (LIPKA–SMURA 2014: 14–15; USTAWA z dnia 11 marca 2022 r. o obronie Ojczyzny 2022: 20. cikk).

A *Lengyel Fegyveres Erők operatív parancsnoka* (DO RSZ) a hatáskörébe utalt fegyveres erők operatív parancsnokságáért felelős. Az operatív főparancsnok felelős a missziókban és műveletekben szerepet vállaló lengyel katonai kontingensek irányításáért; a haderő katonai és nem katonai válságműveletekben történő felhasználásának megtervezéséért; a haderőnemi parancsnokságok és erők kiképzéséért és tevékenységük koordinálásáért a közös műveletek során; a fegyveres erők integrált felderítési rendszere szolgálatban lévő erőinek irányításáért; a NATO Reagáló Erőkhöz rendelt nemzeti komponensek készenlétének ellenőrzéséért (LIPKA–SMURA 2014: 15; USTAWA z dnia 11 marca 2022 r. o obronie Ojczyzny 2022: 21.cikk) (1. ábra).

1. ábra: A lengyel hadsereg irányítási rendszere

Forrás: a szerző szerkesztése

A fegyveres erők jelenlegi struktúrája

A Lengyel Fegyveres Erők öt haderőnemmel rendelkezik: szárazföldi erőkkel (*Wojska Lądowe – WL*), légierővel (*Siły Powietrzne – SP*), haditengerészeti erőkkel (*Marynarka Wojenna – MW*), valamint a 2007-ben haderőnemmé nyilvánított különleges erőkkel (*Wojska Specjalne – WS*) és a 2022-ben haderőnemmé avanzsált területvédelmi erőkkel (*Wojska Obrony Terytorialnej – WOT*) (MON budžet 2023).

Létszám

A lengyel haderő hivatásos katonáinak 2023-as költségvetési létszáma 123 116 fő volt. Ez azt jelentette, hogy a lengyel haderő 1990-hez (414 ezer) képest létszámában 70%-kal csökkent, 1999 óta pedig (240 ezer) lényegében megfeleződött (ROCHOWICZ 2019). Fontos azonban jelezni, hogy egyrészt a lengyel vezetés a NATO-csatlakozást megelőzően, a biztonság önerőből való szavatolásának időszakában igen magasán tartotta a haderő létszámát (240 ezer fő), másrészt hogy a hadsereg létszáma a hivatásos haderőre való áttérést követő első időszakban (2010–2015 között) volt a legalacsonyabb (99–100 ezer, vagyis 41–42%-a az 1999-es létszámnak) (KAJETANOWICZ 2021: 85–97). A jelenlegi varsói kormány a költségvetési létszámnál magasabb haderőlétszámot kommunikál a hazai és a nemzetközi közvélemény felé (2022-ben például 164 100 főt, 2023-ban 172 500 főt) (ISTEL 2023), mivel a haderőhöz sorolja az aktív tartalékosokat (10 ezer fő) (CIŚLAK 2023B), a katonai oktatási intézmények első évfolyamát elvégzett hallgatókat és a hivatásos katonai szolgálatra készülőköt (8000 fő), az előkészítő szolgálaton³ részt vevőket (3600 fő), továbbá a területvédelmi erők mintegy 35 ezer főt számláló nem hivatásos állományát is (MON 2022: 12. dia). A haderő hivatásos létszámának állománykategóriái 2022. december 31-én a következőket mutatták: 10 000 tábornok és főtiszt, 11 600 tiszt, 46 000 altiszt és zászlós, 50 700 katona (CIŚLAK 2023A).

A jelenleg hatályos haderőfejlesztési tervek szerint 2035-re a lengyel fegyveres erők létszámát 300 000 főre tervezik emelni, a következő összetételben: 187 127 hivatásos katona; 9373 képzésben részt vevő hivatásos katona; 3000 önkéntes katonai szolgálatot teljesítő katona a kiképzés ideje alatt (a katonai akadémiák elsőévesei); 50 000 önkéntes

³ Ezt a szolgálattípust olyan személyek számára vezették be, akik soha nem teljesítettek katonai szolgálatot. Az előkészítő szolgálat fő célja az önkéntesek kiképzése, ami lehetőséget biztosít számukra, hogy minél hamarabb hivatásos katonai szolgálatba léphessenek (CHODAKOWSKA-KIEŻEL 2022).

katonai szolgálatot teljesítő katona; 50 000 területvédelmi katonai szolgálatot teljesítő nem hivatásos katona (PIEKARSKI 2023: 18). Jelenleg az még nem felmérhető, hogy ennek a rendkívül ambíciózus tervnek a megvalósítását lehetővé teszik-e a demográfiai folyamatok és a költségvetési feltételek (PIEKARSKI 2023: 33–37).

Összetétel, struktúra, felszerelés

A lengyel *szárazföldi erők* (WL) átalakítása a 2012-es védelmi felülvizsgálatot követően, 2013-ban jutott el oda, hogy egy átfogó, a teljes lengyel haderőre kiterjedő modernizációs programot fogalmazzon meg (LIPKA–SMURA 2014: 12). Azonban ezt is csak részben sikerült megvalósítani, egyrészt a források elégtelensége, másrészt a 2015-ben bekövetkező varsói kormányváltás miatt. Az új koalíció ugyanis – hasonlóan számos kelet-közép-európai ország gyakorlatához – 2016-ban egy új védelmi felülvizsgálatot rendelt el, részben a megváltozott biztonságpolitikai körülményekre, részben az előző kormány elhibázott haderőreform-elképzeléseire hivatkozva (MON 2016). Ennek eredménye lett a két évvel később, 2018 novemberében elfogadott haderőreform-program, amely több módosítást követően (2019, 2022) ma is zajlik.

A lengyel haderő gerincét a *szárazföldi erők* (WL) négy hadosztálya alkotja, amelyek közül három gépesített (a 12. szluzeceni, a 16. pomerániai és a 18. gépesített), egy pedig páncélos (a 11. lubusi). A szárazföldi erőknek emellett 4 önálló dandárja is van: egy parancsnoki (9.), és három szárazföldi légi (6. légi deszant, 25. légi lovas, 1. szárazföldi légi), továbbá 10 önálló ezrede is (2 tüzzerész, 2 műszaki, 3 felderítő, 1 páncéltörő, 2 vegyvédelmi) (*Wojska Lądowe* 2023; PIEKARSKI 2023: 6–9). A szárazföldi erők fő fegyverzetét 2023-ban 538 harckocsi (233 db Leopard 2-es, 152 db PT–91 „Twardy”, 111 db T–72-es, 28 db K2 Black Panther, 14 db M1 Abrams), 1981 páncélozott harcjármű (1104 db BWP–1-es, 877 db Rosomak Hitfist 30-as), 701 önjáró csöves tüzérségi eszköz (362 db 2S1 Goździk, 100 db M120 Rak, 111 db 1977 Dana, 48 db K9 Thunder, 80 db AHS Krab), illetve 206 rakétatüzérségi rendszer (92 db BM–21 Grad, 75 db WR–40 Langusta, 29 db RM–70/85-ös, 7 db M142 HIMARS, 3 db K239 Chunmoo) alkotja (MICHALUK 2022a; CIŚLAK 2023b; MAŁECKI 2023; KUCHARSKI 2019; WACHOWSKI 2020; SABAK 2023). A jelenleg zajló fejlesztést megelőzően a 2000-es évek elején szereztek be Leopard 2-es harckocsikat és hazai gyártású Rosomak páncélozott harcjárműveket (GRAF–PALOWSKI 2022), illetve az évtized végén WR–40 Langusta rakétatüzérségi rendszereket a szárazföldi erők számára (Opisy Broni [é. n.]).

Számos szakértő szerint a lengyel fegyveres erőkön belül a *lengyel légierő (SP)* volt az 1990 utáni évtizedekben a legjobban fejlesztett haderőnem. A légierő jutott hozzá elsőként, a 2000-es évek elejétől-közepétől viszonylag nagy számú modern lengyel, európai és amerikai eszközökhöz és fegyverekhez, így CASA C-295 (2003–2013), F16-os (2006–2008) és C-130-as (2009–2012) repülőgépekhez, Orbiter UAV-okhoz (2005) (SZOPA 2022b). Napjainkban a lengyel légierő (*SP*) két – egyenként 3 repülőszázadból⁴ álló – taktikai repülőosztállyal (Świdwin és Poznań központokkal), egy 3 repülőszázadból álló légiszállító-csoporttal (Powidz), illetve egy 7 századból álló légikiképző-csoporttal (Dęblin), továbbá egy légvédelmi rakétadandárral (Varsó) és egy rádiótechnikai dandárral (Wrocław) rendelkezik (Siły Powietrzne 2023; PIEKARSKI 2023: 9–10). A taktikai repülőosztályok összesen 6 légibázissal (Mirosławiec, Świdwin, Malbork, Mińsk Mazowiecki, Poznań-Krzesiny, Łask), a légiszállító és a légikiképző csoportok pedig összesen 5 légibázissal rendelkeznek (Warszawa-Okęcie, Kraków, Powidz, Dęblin, Radom). A taktikai repülőosztály repülőszázadai közül két MiG-29-es (29 db), egy Szu-22-es (18 db), három pedig F-16-os (48 db) repülőgépekből áll. A MiG-29-eseket a tervek szerint Ukrajnának adja át Varsó, a Szu-22-eseket pedig várhatóan kivonják. A légiszállító-csoport amerikai C-130-as (5db) és C-295M CASA (16 db), illetve a lengyel M28 Bryza (23 db) típusú repülőgépekkel (MICHALUK 2022b; SZOPA 2022a és 2022b; CIŚLAK 2023b), továbbá W-3, Mi-8, Mi-17, Mi-2 helikopterekkel, a légikiképző-csoport pedig M-346 Bielik (16 db), PZL-130 Orlik (28 db) és M28 Bryza (4 db) repülőgépekkel, továbbá SW-4-es (24 db) és Mi-2-es (40 db) helikopterekkel rendelkezik. A légiszállító-csoport kötelékéhez tartoznak a VIP-személyeket szállító gépek is (3 Boeing 737-800-as, 2 Gulfstream G550-es) (SZOPA 2022a és 2022b).

A lengyel hadseregen belül a *haditengerészeti erők (MW)* voltak a leggyengébben finanszírozottak, illetve estek át a legnagyobb leépítésen a rendszerváltás óta. A Varsói Szerződés időszakában a lengyel haditengerészetnek volt a legszorosabb kapcsolata a szovjet haderővel, mivel a korabeli szövetséges haditervek komoly feladatot róttak rá a Jylland-félsziget (Dánia) elfoglalásában és a VSZ fölényének biztosításában a Balti-tengeren (LIPKA-SMURA 2014: 73–74). A szakértők szerint az alulfinanszírozottság mellett a lengyel katonai gondolkodás haditengerészettel kapcsolatos koncepciótlansága, illetve a lengyel hajógyártás mély gazdasági válsága is hozzájárult ahhoz, hogy ez a haderőnem lett a legelhanyagoltabb a lengyel haderőn belül. Ezen nem sokat

⁴ A lengyel repülőszázadok általában 16 gépből állnak.

változtatott a lengyel NATO-csatlakozás sem, a lengyel katonai vezetés ugyanis nem igazán találta meg a haditengerészet funkcióját a haderőn belül, illetve a haderőnem rendre a fejlesztési prioritáslista végére került (SMURA–OLEKSIEJUK 2022: 8–12).

A lengyel haditengerészet (MW) három nagy egységből áll, a 3. Hajóflottillából (Gdynia), a 8. Partvédelmi flottillából (Świnoujście), illetve a Gdynia-Babie Doły központú Haditengerészeti Légidandárból, amelynek két légibázisa van (Gdynia-Babie Doły, Siemirowice/Darłowo). 2023-ban a lengyel haditengerészet 2 rakétás fregattal, 2 rakétás korvettel, 3 rakétás gyorsnaszáddal, 1 tengeralattjáróval, 3 aknavadász és 17 aknaszedő, 5 partraszállító/aknatelepítő hajóval, 3 partraszállító naszáddal, 1 parancsnoki hajóval, 1 tartályhajóval, 2 rádióelektronikai felderítőhajóval, 4 mentőhajóval, illetve 6 vontatóhajóval, továbbá 24 egyéb segédhajóval rendelkezett. A haditengerészet helyzetét jól jelzi, hogy a felsorolt hajók közül csupán 1 korvett, a 3 aknavadász hajó, illetve a 6 vontatóhajó készült 2015 után, vagyis volt korszerűnek tekinthető. A Haditengerészeti Légidandár 14 db PZL M28-as repülőgéppel, illetve 8 db W-3-as, 4 db SH-2G-s, 10 db Mi-14-es, 4 db Mi-2-es és 2 db AW101-es helikopterrel rendelkezik (*Marynarka Wojenna* 2023; MON wraca nad morze i do 2035 r. planuje wydać 60 mld zł na nowe okręty wojenne 2021; WILEWSKI 2023; SMURA–OLEKSIEJUK 2022: 16–18; LIPKA 2022; PIEKARSKI 2023: 10–11).

2007 óta a lengyel haderőn belül önálló haderőnemként tartják számon a *különleges műveleti erőket* (WS), amelynek keretébe hat önálló különleges műveleti egység tartozik: a „Grom” (Varsó), a „Kommandósok” (Lubliniec), a „Formosa” (Gdynia), a „Nil” (Krakkó), az „Agat” (Gliwice) és a 7. Különleges Műveleti Század (Powidz) (*Wojska Specjalne* 2023; PIEKARSKI 2023: 11). Ez a haderőnem a legismertebb, illetve a NATO és az Egyesült Államok által szervezett missziókban való sikeres részvétele miatt a legelismertebb része a lengyel haderőnek (LIPKA–SMURA 2014: 87–93). A WS egységei feladataik végrehajtásához a légierő alárendeltségébe tartozó 7. Különleges Műveleti Század Mi-17-es helikoptereit, a „Grom” pedig saját, nemrég beszerzett S-70i Black Hawk (4 db) típusú helikoptereit alkalmazza.

Végül szólnunk kell a *területvédelmi erőkről* (WOT), a lengyel haderő ötödik, legfiatalabb haderőneméről, amelyet kétéves előkészítés után 2017-ben minősítették önálló haderőnemmé. A WOT területvédelmi dandárjait – alapvetően keletről nyugatra haladva – 2016-tól alakították meg, így 2024-ben 20 területvédelmi dandár van az ország területén. A területvédelmi erőeknek 2023-ban 4860 hivatásos és 31 484 önkéntes katona tagja volt (MON budzet 2023). 2016-ban célként egy 53 ezres területvédelmi erő felállítását tűzte célul a korabeli honvédelmi vezetés. A WOT önálló parancsnoksággal és két képzési központtal is rendelkezik: az egyik a Területi

Védelmi Erők Kiképző Központja – CSWOT (Toruń), illetve a parancsnokságnak is helyet adó Kommunikációs és Informatikai Képzési Központ – CSLiI (Zegrze) (MON budget 2023).

Kitekintés

A rendszerváltás óta eltelt közel 35 évben a kelet-közép-európai térség országai közül alighanem Lengyelország volt az egyik legérzékenyebb és legreaktívabb az európai biztonsági környezet változására. A lengyel vezetés nagy pragmatizmussal igyekezett megragadni a legtöbb lehetőséget az ország szövetségesi és kapcsolatrendszerében, gyakran komoly terheket is felvállalva annak érdekében, hogy partnerei jó szövetségesnek tartsák, és hitelesen legyen képes szavotolni Lengyelország és a lengyel társadalom biztonságát. Ugyanakkor kemény kritikákat és vitákat is vállalt ugyanezen kapcsolatrendszeren belül, ha úgy vélte vagy látta, hogy Lengyelország érdekeitől eltérő útra léptek szövetségesei, s a 2010-es évek elején elsőként jutott el arra a felismerésre, hogy az ország biztonsági környezete romlik, s hogy a lengyel biztonság fenntartásában saját haderejének a korábbiaknál jóval nagyobb tényleges felelősséget kell vállalnia. E felismerés legfőbb kiváltó okát elsősorban az egyre agresszívebb orosz politikában látja és látatja a lengyel vezetés.

A jelenleg zajló haderőreformnak is ez az egyik fő motivációja. A növekvő fenyegetés miatt tervezi a lengyel vezetés két további összefegyvernemi hadosztály felállítását a szárazföldi haderőnél az ország központi részén. A fenyegetés miatt véli úgy, hogy a lengyel légierőnek legalább 160 harci géppel kell(ene) rendelkeznie, a jelenlegi 95–97 helyett, s hogy modernizálni szükséges a fegyveres erők helikopterparkját, illetve csökkenteni a forgószárnnyas repülőeszközök típusainak számát, jelenleg ugyanis 11 féle helikopterrel rendelkezik a lengyel haderő (CISŁAK 2023a). Korszerűsíteni kívánja a haditengerészetét is, ami nemcsak az elavult hajók új generációs egységekre való lecserélését jelenti, hanem olyan új eszközök – kezelő nélküli autonóm úszóegységek (USV) – szolgálatba állítását is, amilyen képességekkel történelme során még soha nem rendelkezett a lengyel haditengerészet (WILEWSKI 2023). Nem nehéz belátni, hogy mindez csak egy komoly és rendkívül költséges modernizációs program keretében valósítható meg. Éppen ezért a lengyel kormány a 2021–2035 közötti időszakban a lengyel haderő technikai fejlesztésének 24 legfontosabb programjára mintegy 524 milliárd zlotyot tervez fordítani. Már ezekből a tervekben is érzékelhető, hogy Lengyelország európai mércével mérve is egy rendkívül ambiciózus haderőfejlesztésbe kezdett bele, s a kontinens egyik

legerősebb haderejét szándékozik létrehozni. A lengyel szakértők szerint a varsói vezetés két területen kerülhet szembe akadályokkal. Egyrészt pénzügyi szempontból, mert korántsem biztos, hogy a lengyel gazdaság képes lesz tartósan kitermelni a haderőreformhoz szükséges forrásokat, másrészt a humán erőforrás tekintetében, mert kérdéses, hogy lesz-e elegendő alkalmas jelentkező a 250–300 ezer főre tervezett új haderőbe.

Felhasznált irodalom

- ADAMCZYK, Natalia (2014): Znaczenie amerykańskiej tarczy antyrakietowej dla bezpieczeństwa narodowego Polski. *Bezpieczeństwo – Teoria i Praktyka*, 15(2), 39–49. Online: <https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.mhp-fb8f2c6d-1c31-4590-b1eb-d1313eb82f9c>
- AL SHEHABI, Daria (2023): Szef MON: 10 tysięcy żołnierzy na granicy polsko-białoruskiej. *PAP*, 2023. augusztus 10. Online: www.pap.pl/aktualnosci/news%2C1607026%2Csze-mon-10-ty-siecy-zolnierzy-na-granicy-polsko-bialoruskiej.html
- BENDYK, Edwin – BURAS, Piotr (2022): *Polska wobec wojny, Polska w świecie po wojnie. Zadania na nowy czas*. Fundacja Batorego, Forum Idei, 2022. április. Online: www.batory.org.pl/wp-content/uploads/2022/04/E.Bendyk.P.Buras_Polska.wobec_wojny_.Polska.w.swiecie.po_wojnie.pdf
- Biuro Bezpieczeństwa Narodowego (2014): Doktryna Komorowskiego. *bbn.gov.pl*, 2014. február 18. Online: www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKewipgp6UtcaAAxXKgp0HHecA2EQFnoECAoQAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.bbn.gov.pl%2Fdownload%2F1%2F1538%2Fdoktrynakomorowskiego-zalozenia.pdf&usq=AOvVaw2o8Mu3OQ_DEhDUXuaAEkm4&opi=89978449
- CHODAKOWSKA-KIEŻEL, Edyta (2022): Zostań żołnierzem w 2022 roku! *Wrota podlasia.pl*, 2022. január 3. Online: www.wrota podlasia.pl/pl/wiadomosci/komunikaty/zostan-zolnierzem-w-2022-roku.html
- CIŚLAK, Jarosław (2023a): Wojska Lądowe 2035. Jakie będą? [Analiza]. *Defence24*, 2023. július 10. Online: <https://defence24.pl/sily-zbrojne/wojska-ladowe-2035-jakie-beda-analiza>
- CIŚLAK, Jarosław (2023b): Wielkie zmiany w Wojsku Polskim. Jaka będzie armia za dekadę? [Analiza]. *Defence24*, 2023. augusztus 15. Online: <https://defence24.pl/sily-zbrojne/wielkie-zmiany-w-wojsku-polskim-jaka-bedzie-armia-za-dekade-analiza>
- CSIKI Tamás – TÁLAS Péter – VARGA Gergely (2014): A NATO walesi csúcstalálkozásának napirendje és értékelése. *Nemzet és Biztonság*, 7(4), 112–128. Online: www.nemzetesbiztonsag.hu/letoltes.php?letolt=602

- CSIKI VARGA Tamás – TÁLAS Péter (2023): A vilniusi NATO-csúcstalálkozó napirendje. *SVKI Elemzések*, (9). Online: [https://svkk.uni-nke.hu/document/svkk-uni-nke-hu-1506332684763/SVKI_Elemzesek_2023_9_A_NATO_vilniusi_csucstalalkozojanak_napirendje_\(Csiki%20Varga%20T_Talas%20P\).pdf](https://svkk.uni-nke.hu/document/svkk-uni-nke-hu-1506332684763/SVKI_Elemzesek_2023_9_A_NATO_vilniusi_csucstalalkozojanak_napirendje_(Csiki%20Varga%20T_Talas%20P).pdf)
- CZAPUTOWICZ, Jacek (2014): Ewolucja polskiej polityki bezpieczeństwa: w kierunku strategicznej samodzielności? *Studia Politologiczne*, (34), 15–31. Online: www.studiapolitologiczne.pl/pdf-115878-45205?filename=Ewolucja%20polskiej.pdf
- EK, Carl (2008) *Poland's New Government: Background and Issues for the United States*. CRS Report for Congress, Washington, 2008. február 15. Online: <https://sgp.fas.org/crs/row/RS22811.pdf>
- FRYC, Mariusz (2014): „Doktryna Komorowskiego” – próba scharakteryzowania. Idea, zakres, priorytety, realizacja. *Bezpieczeństwo Narodowe*, 30(2), 41–72. Online: www.bbn.gov.pl/download/1/17029/41-72sMariuszFryc.pdf
- GRAF, Jędrzej – PALOWSKI, Jakub (2022): Rosomak: miliardy wydane, porażka offsetu [Analiza]. *Defence24*, 2022. október 12. Online: <https://defence24.pl/przemysl/rosomak-miliardy-wydane-porazka-offsetu-analiza>
- GRUDZIŃSKI, Przemysław (2008): *Państwo inteligentne. Polska poszukiwaniu międzynarodowej roli*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- HILLEBRAND, Ernst (2021): Dialog głuchoniemych? Stosunki polsko-niemieckie dziś. In SCHULZ, Justyna – HILLEBRAND, Ernst (szerk.): *Między przyjaźnią a frustracją – Polska i Niemcy 30 lat po podpisaniu traktatu o sąsiedztwie*. Poznań: Instytut Zachodni, 23–34. Online: https://polska.fes.de/fileadmin/user_upload/images/events/2021/12_16_Ksiazka/Miedzy_przyjaznia_a_frustracja.pdf
- Infostart–MTI (2023): Merénylet címén kezdeményeznek eljárást a szmolenszki légikatasztrófa ügyében. *infostart.hu*, 2023. április 16. Online: <https://infostart.hu/kulfold/2023/04/16/merenylet-cimen-kezdemenyeznek-eljarast-a-szmolenszki-legikatasztrofa-ugyeben>
- ISAP (2009): *Ustawa z dnia 9 stycznia 2009 r. o zmianie ustawy o powszechnym obowiązku obrony Rzeczypospolitej Polskiej oraz o zmianie niektórych innych ustaw*. Dz.U. 2009 nr 22 poz. 120. Online: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20090220120>
- ISTEL, Michał (2023): Błaszczak: „mamy 172 500 żołnierzy pod bronią”. Co to za liczba? *Konkret24*, 2023. júnus 9. Online: <https://konkret24.tvn24.pl/polska/wojsko-polskie-blaszczak-mamy-172-500-zolnierzy-pod-bronia-co-to-za-liczba-st7165347>
- KAJETANOWICZ, Jerzy (2021): Transformacja Sił Zbrojnych RP 1999–2020. Aspekt organizacyjny. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, 19(1), 83–103. Online: <https://doi.org/10.36874/RIESW.2021.1.5>
- Kiel Institute for the World Economy [é. n.]: *Ukraine Support Tracker*. Online: www.ifw-kiel.de/topics/war-against-ukraine/ukraine-support-tracker/

- KLICH, Bogdan (2009): NATO: A View from Central Europe. *Politique étrangère* (Hors série), (5), 85–93. Online: <https://doi.org/10.3917/pe.hs3.0085>
- Konferencja Ambasadorów RP (2023): *Polska polityka zagraniczna w ruinie. Okres rządów PiS (2015–2023). Problemy wybrane*. Varsó, 2023. szepember. Online: <https://ambasadorowiedotorg.files.wordpress.com/2023/10/22.09.2023-polityka-zagraniczna-w-ruinie-1-1.pdf>
- Konstytucja RP. [é. n.]. Online: <https://konstytucja.online/>
- KUCHARCZYK, Jacek – ŁADA, Agnieszka (2021): *Polacy i Niemcy we wspólnej Europie: ocena wzajemnych relacji i sytuacji międzynarodowej 30 lat po podpisaniu traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy*. Barometr Polska-Niemcy 2021. Online: www.isp.org.pl/pl/publikacje/polacy-i-niemcy-we-wspolnej-europie-ocena-wzajemnych-relacji-i-sytuacji-miedzynarodowej-30-lat-po-podpisaniu-traktatu-o-dobrym-sasiedztwie-i-przyjaznej-wspolpracy
- KUCHARSKI, Bartłomiej (2019): Poznańska propozycja modernizacji BWP-1. *Wojsko i Technika*, 2019/10. Online: <https://zbiam.pl/artykuly/poznanska-propozycja-modernizacji-bwp-1/>
- KUŹNIAR, Roman (2012): *Polityka zagraniczna III Rzeczypospolitej*. Varsó: Scholar.
- KUŹNIAR, Roman (2018): Wspólna polityka bezpieczeństwa i obrony Unii Europejskiej. In BARCZ, Jan et al. (szerk.): *Polska w Unii Europejskiej. Nowe wyzwania*. Varsó: Komisja Europejska – Przedstawicielstwo w Polsce, 55–67. Online: http://publications.europa.eu/resource/cellar/98b659df-2670-11e8-ac73-01aa75ed71a1.0001.03/DOC_1
- LIPKA, Michał (2022): Marynarka wojenna w 1995 r. i 2022 r. Porównanie. *Trojmiasto.pl*, 2022. februar 16. Online: www.trojmiasto.pl/wiadomosci/Marynarka-wojenna-w-1995-r-i-2022-r-Porownanie-n164314.html
- LIPKA, Rafał – SMURA, Tomasz szerk. (2014): *Sily Zbrojne RP stan, perspektywy i wyzwania modernizacyjne*. Varsó: Fundacja im. Kazimierza Pułaskiego. Online: https://pulaski.pl/wp-content/uploads/2023/03/FKP_Raport_Sily-Zbrojne-RP-%E2%80%93-stan-perspektywy-i-wyzwania-modernizacyjne.pdf
- Lisbon Treaty (2009): *Consolidated Reader-Friendly Edition of the Treaty on European Union (TEU) and the Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU) as Amended by the Treaty of Lisbon (2007)*. Third edition. Foundation of EU Democracy. Online: <http://en.euabc.com/upload/books/lisbon-treaty-3edition.pdf>
- MŁOSZ, Maciej (2022): Soloch: Polska rozmawia z Ukrainą o dostawach broni [Wywiad]. *Dziennik Gazeta Prawna*, 2022. januar 24. Online: www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/kraj/artykuly/8340194,polska-ukraina-dostawy-broni-pawel-soloch-bbn.html

- MAŁECKI, Mikołaj (2023): Jak będzie wyglądać nowy bojowy wóz piechoty? Rzecznik Agencji Uzbrojenia opowiedział o tym projekcie. *PAP*, 2023. marzec 14. Online: www.pap.pl/aktualnosci/news%2C1547907%2Cjak-bedzie-wygladac-nowy-bojowy-woz-piechoty-rzecznik-agencji-uzbrojenia
- MALINOWSKI, Krzysztof (2021): Perspektywy współpracy w dziedzinie bezpieczeństwa. In SCHULZ, Justyna – HILLEBRAND, Ernst (szerk.): *Między przyjaźnią a frustracją – Polska i Niemcy 30 lat po podpisaniu traktatu o sąsiedztwie*. Poznań: Instytut Zachodni, 83–90. Online: https://polska.fes.de/fileadmin/user_upload/images/events/2021/12_16_Ksiazka/Miedzy_przyjaznia_a_frustracja_.pdf
- Marynarka Wojenna (2023). Jednostki Wojskowe. Online: www.jednostki-wojskowe.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=15&Itemid=28
- MATYSEK, Ksymena (2020): Partnerstwo strategiczne jako doktryna i kategoria definiująca relacje polsko-amerykańskie. *Społeczeństwo i Polityka*, 1(62), 119–138. Online: <https://doi.org/10.34765/sp.0120.007>
- MATYSEK, Ksymena (2021): Węzłowe elementy relacji polsko-amerykańskich w świetle analizy ramowania. *Historia i Polityka*, 35(42), 77–94. Online: <https://doi.org/10.12775/HiP.2021.005>
- MICHALUK, Kamil (2022a): Ile czołgów ma Polska? Stan uzbrojenia polskiej armii. *Gazeta.pl*, 2022. marzec 10. Online: <https://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/7,168571,28196286,ile-czolgow-ma-polska-stan-uzbrojenia-polskiej-armii.html>
- MICHALUK, Kamil (2022b): Ile samolotów ma Polska? Możliwości bojowe polskiego lotnictwa. *Gazeta.pl*, 2022. marzec 10. Online: <https://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/7,168571,28196285,ile-samolotow-ma-polska-mozliwosci-bojowe-polskiego-lotnictwa.html>
- MITROVICS Miklós (2023a): A lengyel geopolitikai gondolkodás története I. – A kezdetek. *Horizontok blog*, 2023. június 12. Online: www.ludovika.hu/blogok/horizontokblog/2023/06/12/a-lengyel-geopolitikai-gondolkodas-tortenete-i-a-kezdetek/
- MITROVICS Miklós (2023b): A lengyel geopolitikai gondolkodás története II. – Az újjászülető Lengyelország. *Horizontok blog*, 2023. június 19. Online: www.ludovika.hu/blogok/horizontokblog/2023/06/19/a-lengyel-geopolitikai-gondolkodas-tortenete-ii-resz-az-ujjaszuleto-lengyelorszag/
- MITROVICS Miklós (2023c): A lengyel geopolitikai gondolkodás története III. – A „lengyel Ostpolitik”. *Horizontok blog*, 2023. június 28. Online: www.ludovika.hu/blogok/horizontokblog/2023/06/28/a-lengyel-geopolitikai-gondolkodas-tortenete-iii-resz-a-lengyel-ostpolitik/
- MON (2016): Strategiczny Przegląd Obronny 2016. Online: www.gov.pl/web/obrona-narodowa/strategiczny-przeglad-obronny

- MON (2021): Wojsko Polskie cały czas zaangażowane jest w walkę z COVID-19. *Ministerstwo Obrony Narodowej*, 2021. április 7. Online: www.gov.pl/web/obrona-narodowa/wojsko-polskie-calzy-czas-zaangazowane-jest-w-walke-z-covid-19
- MON (2022): *Podstawowe informacje o budżecie resortu obrony narodowej na 2022 r.* Online: www.gov.pl/attachment/26405540-aa1c-49b4-b906-11028df1f393
- MON budżet (2023): *Podział limitów stanów średniorocznych żołnierzy i funkcjonariuszy na 2023 r. w ujęciu działów i rozdziałów klasyfikacji budżetowej.* Online: www.dz.urz.mon.gov.pl/zasoby/dziennik/pozycje/zalaczniki/2023/02/bzaaczyniki-sig.pdf
- MON [é. n.]: *Síly Zbrojne RP.* Ministerstwo Obrony Narodowej. Online: www.gov.pl/web/obrona-narodowa/sily-zbrojne-rp
- MON wraca nad morze i do 2035 r. planuje wydać 60 mld zł na nowe okręty wojenne (2021). *Forsal.pl*, 2021. március 16. Online: <https://forsal.pl/gospodarka/inwestycje/artykuly/8121812,marynarka-wojenna-do-2035-r-plan-wydac-60-mld-zl-nowe-okrety-wojenne.html>
- NYCZ, Grzegorz (2013): Tarcza antyrakietowa w polityce bezpieczeństwa Polski. In: ŻEBROWSKI, Andrzej – JAESCHKE, Andrzej – KŁACZYŃSKI, Robert: *Bezpieczeństwo RP: historia, ekonomia, polityka: studia z zakresu bezpieczeństwa państwa*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 57–75. Online: https://rep.up.krakow.pl/xmlui/bitstream/handle/11716/3005/04_tarcza_antyrakietowa_w_polityce_bezpie_nycz.pdf?sequence=1
- Opisy Broni [é. n.]: *Opisy Broni – encyklopedia uzbrojenia i wyposażenia wojsk.* Online: <http://opisy-broni.pl/>
- OCHYRA-ŻURAWSKA, Katarzyna – OCHYRA, Patryk (2022): Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa Polski po roku 1989. *Aviation and Security Issues*, 2(2), 31–46. Online: <https://doi.org/10.55676/asi.v2i2.16>
- OTŁOWSKI, Tomasz (1998): *Polska w procesie integracji z NATO i Unią Zachodnioeuropejską 1991–1998*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- PAWŁUSZKO, Tomasz (2022): *Bezpieczeństwo Polski po szczycie NATO w Madrycie*. Varsó: Instytut Sobieskiego. Online: <https://sobieski.org.pl/wp-content/uploads/20102022-Bezpieczenstwo-Polski.pdf>
- PIEKARSKI, Michał (2023): *Rozbudowa liczebności Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej. Możliwości i uwarunkowania*. Varsó: Kancelaria Senatu, 2023. február. Online: www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatekspertyzy/6709/plik/oe-447.pdf
- PISM: stała obecność wojsk USA w Polsce wskazuje, że Amerykanie planują trwale zaangażowanie w regionie (2023). *Defence24*, 2023. március 21. Online: <https://defence24.pl/sily-zbrojne/pism-sta-la-obecnosc-wojsk-usa-w-polsce-wskazuje-ze-amerykanie-planuja-trwale-zaangazowanie-w-regionie>

- POWAŁKO, Olga (2022): Wojska Obrony Terytorialnej w walce w pandemię Covid-19. In KORDONSKI, Roman – KORDONSKA, Aleksandra – MUSZYŃSKI, Łukasz (szerk.): *Wojna – konflikt – spór. Obszary rywalizacji w przestrzeni międzynarodowej*. Olsztyn – Łwów: Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie, 18–39. Online: www.uwm.edu.pl/inp/docs/wojna-4.pdf
- Prezydent o przyczynie katastrofy smoleńskiej: „sprawa jest w sposób arcybolesny prosta” (2011). *Prezydent.pl*, 2011. január 1. Online: www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-bronislawa-komorowskiego/aktualnosci/wydarzenia/prezydent-o-przyczynie-katastrofy-smoleńskiej-sprawa-jest-w-sposob-arcybolesny-prosta,14055?__cf_chl_tk=V3P8U55TQi9fB8ix8zjc.KQYEvqbsSoPBww66fLd8-1687186009-0-gaNycGzNDTs
- RAUBO, Jacek Marcin (2022): Czy rzeczywiście dostrzegamy realny obraz NATO? [Opinia]. *Defence24*, 2022. január 4. Online: <https://defence24.pl/polityka-obronna/czy-rzeczywiscie-dostrzegamy-realny-obraz-nato-opinia>
- ROCHOWICZ, Robert (2019): Ostatnia dekada wojsk lądowych Sił Zbrojnych PRL cz.2. *Historia – Wojsko i Technika*, 5(2) (különszám). Online: <https://zbiam.pl/artykuly/ostatnia-dekada-wojsk-ladowy-ch-sil-zbrojnych-prl-cz-2/>
- ROZGONYI Ádám (2023): Az ukrajnai orosz invázió megalajozza a szmolenszki merényletgyanús tragédia perét. *Inforadio.hu*, 2023. április 17. Online: <https://infostart.hu/kulfold/2023/04/17/az-ukrajnai-orosz-invazio-megalajozza-a-szmolenszki-merenyletgyanus-tragedia-peret>
- SABAK, Juliusz (2023): Defence24 DAY: Zniwelować przewagę liczebną przeciwnika: zdolności operacyjne Wojsk Rakietowych i Artylerii. *Defence24*, 2023. június 2. Online: <https://defence24.pl/sily-zbrojne/defence24-day-zniwelowac-przewage-liczebna-przeciwnika-zdolnosci-operacyjne-wojsk-rakietowych-i-artylirii>
- SCHULZ, Justyna – HILLEBRAND, Ernst szerk. (2021): *Między przyjaźnią a frustracją – Polska i Niemcy 30 lat po podpisaniu traktatu o sąsiedztwie*. Poznań: Instytut Zachodni. Online: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/warschau/18695.pdf>
- Siły Powietrzne (2023). Jednostki Wojskowe. Online: www.jednostki-wojskowe.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=14&Itemid=27
- SMURA, Tomasz – OLEKSIEJUK, Michał (2022): *Jak planować rozwój marynarki wojennej? Doświadczenia polskie i brytyjskie*. Varsó: Fundacja im. Kazimierza Pułaskiego. Online: <https://pulaski.pl/wp-content/uploads/2022/07/Raport-Pulaskiego-Jak-planowac-rozwoj-MW.pdf>
- Struktura i organizacja Sił Zbrojnych RP [é. n.]. *Zintegrowana Platforma Edukacyjna*. Online: <https://zpe.gov.pl/a/struktura-i-organizacja-sil-zbrojnych-rp/D11sA9IBV>

- SZENES Zoltán (2008): A védelempolitika fogalma, tartalma és határai. *Nemzet és Biztonság*, 1(2), 27–34. Online: http://nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/szenes_zoltan-a_vedelempolitika_fogalma_tartalma_es_hatarai.pdf
- SZOPA, Maciej (2022a): Coś się zaczyna, coś się kończy. Polskie Siły Powietrzne w 2022 roku [Raport]. *Defence24*, 2022. december 30. Online: <https://defence24.pl/sily-zbrojne/cos-sie-zaczyna-cos-sie-konczy-polskie-sily-powietrzne-w-2022-roku-raport>
- SZOPA, Maciej (2022b): Armie Świata: Siły Powietrzne Rzeczypospolitej. *Defence24*, 2022. július 22. Online: <https://defence24.pl/sily-zbrojne/armie-swiata-sily-powietrzne-rzeczypospolitej>
- SZYNOL, Monika (2014): Wspólna Polityka Bezpieczeństwa i Obrony UE w polskiej polityce bezpieczeństwa. In CZORNIK, Katarzyna – LAKOMY, Miron (szerk.): *Dylematy polityki bezpieczeństwa Polski na początku drugiej dekady XXI wieku*. Katowice: Regionalny Ośrodek Debaty Międzynarodowej w Katowicach, 206–225.
- TÁLAS Péter (2000): *A középhatalmi szerep lehetőségei és korlátai – a lengyel eset*. Budapest: Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet. Online: www.academia.edu/38262426/A_k%C3%B6z%C3%A9phatalmi_szerep_lehet%C5%91s%C3%A9gei_%C3%A9s_korl%C3%A1tai_K%C3%B6z%C3%A9p-Eur%C3%B3p%C3%A1ban_a_lengyel_eset
- TÁLAS Péter (2007): Válaszúton a lengyel atlantizmus? *ZMNE SVKK Elemzések*, 2007/2. Online: <https://svkk.uni-nke.hu/document/svkk-uni-nke-hu-1506332684763/svkk-elemzesek-2007-2-valaszuton-a-lengyel-atlantizmus-talas-p.original.pdf>
- TÁLAS Péter (2014): A grúz–orosz háború hatása a kelet-közép-európai biztonságfelfogásra. *Nemzet és Biztonság*, 7(2), 17–35. Online: www.nemzetesbiztonsag.hu/letoltes.php?letolt=532
- Ustawa o obronie ojczyzny a postulat zmiany Konstytucji RP (2022). *Russel Bedford Poland*, 2022. március 24. Online: www.russellbedford.pl/aktualnosci/zmiany-w-prawie/item/2538-ustawa-o-obronie-ojczyzny-a-postulat-zmiany-konstytucji-rp.html
- USTAWA z dnia 11 marca 2022 r. o obronie Ojczyzny (2022). *Wolters Kluwer*. Online: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/obrona-ojczyzny-19220069>
- WACHOWSKI, Tomasz (2020): Zmodyfikowana DANA-M z Grudziądza. *Wojsko i Technika*, (1). Online: <https://zbiam.pl/artykuly/zmodyfikowana-dana-m-z-grudziadza/>
- WALTZ, Kenneth (2000): Structural Realism After Cold War. *International Security*, 25(2), 18–29.
- WILEWSKI, Krzysztof (2023): Marynarka wojenna – wyczekiwane zmiany. *Polska Zbrojna*, 2023. szepctember 4. Online: <https://polska-zbrojna.pl/home/articleshow/40261?t=Marynarka-wojenna-wyczekiwane-zmiany>
- WINID, Bogusław (2001): Zagadnienia bezpieczeństwa międzynarodowego w stosunkach polsko-ame-rykańskich w latach 1989–2000. In KUŹNIAR, Roman (szerk.): *Polska polityka bezpieczeństwa 1989–2000*. Varsó: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 208–231.

- Wojska Lądowe* (2023). Jednostki Wojskowe. Online: www.jednostki-wojskowe.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=12&Itemid=26
- Wojska obrony terytorialnej* [é. n.]. terytorialsi.wp.mil. Online: <https://terytorialsi.wp.mil.pl/>
- Wojska Specjalne* (2023). Jednostki Wojskowe. Online: www.jednostki-wojskowe.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=442&Itemid=54
- ZAJĄC, Justyna (2014): NATO w polityce bezpieczeństwa Polski. In CZORNIK, Katarzyna – LAKOMY, Miron (szerk.): *Dylematy polityki bezpieczeństwa Polski na początku drugiej dekady XXI wieku*. Katowice: Regionalny Ośrodek Debaty Międzynarodowej w Katowicach, 191–205.
- ZAROBNY, Stanisław (2019): Przemiany w polskiej kulturze strategicznej w kontekście wyzwań i zagrożeń XXI wieku. *Studia nad Bezpieczeństwem*, (4), 63–76. Online: <http://dx.doi.org/10.34858/SNB.1.2019.005>
- ZIĘBA, Ryszard (2012): Polska we wspólnej polityce bezpieczeństwa i obrony Unii Europejskiej. *Polityka i Społeczeństwo*, (10), 160–169. Online: <https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-f7a8698a-9a9f-4a72-888c-f5b0c1a8c18a>
- ZIĘBA, Ryszard (2018): Główne problemy w stosunkach polsko-rosyjskich. *Stosunki Międzynarodowe – International Relations*, 54(3), 9–34. Online: <https://doi.org/10.7366/020909613201801>
- ZYBAŁA, Andrzej (2016): Polskie kody kulturowe wobec wyzwań przyszłości. In SZOMBURG, Jan – LEŚNIEWICZ, Adam (szerk.): *Na jakich wartościach oprzeć rozwój Polski?* Gdańsk: Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, 47–53. Online: www.kongresobywatelski.pl/wp-content/uploads/2016/09/wis-70.pdf